

УДК: 347.457

ORCID: 0000-0003-3346-818X

E-mail: gritsenko@gmail.com

Halyna H. Hrytsenko,
Assistant Professor at the Department
Civil, Commercial and Financial Law
(Poltava Law Institute of the Yaroslav
Mudryi National Law University)

Гриценко Галина Григорівна,
доцент кафедри цивільного,
господарського і фінансового права
(Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)

ВІЙСЬКОВА АГРЕСІЯ РФ ТА ТИМЧАСОВА ОКУПАЦІЯ ЯК ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРЕДИТНИМИ ЗОБОВ'ЯЗАННЯМИ

MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIA AND TEMPORARY OCCUPATION AS GROUNDS FOR EXEMPTION FROM RESPONSIBILITY FOR CREDIT OBLIGATIONS

Анотація. Актуальність статті зумовлена скрутним фінансовим становищем, в яке потрапили переважна більшість фізичних та юридичних осіб внаслідок ескалації військової агресії російської федерації проти України та збільшенням обсягу тимчасово окупованих територій, а також змінами в українському законодавстві. Внаслідок аналізу наукової літератури, законодавства та судової практики робляться висновки, що: форс-мажорні обставини не мають преюдиціального (заздалегідь встановленого) характеру; обов'язок доказування цих обставин покладається на ту особу, яка на них посилається; необхідно довести їх надзвичайність та невідворотність, а також те, що саме вони стали причиною невиконання чи прострочення зобов'язання; наявність форс-мажорних обставин може бути засвідчено відповідним компетентним органом (відповідна ТПП видає сертифікат), проте наявність

сертифікату ТПП ще не є запорукою звільнення від відповідальності, можуть підтверджуватися будь-якими доказами.

За загальним правилом, форс-мажорні обставини звільняють не від самого зобов'язання, а від відповідальності за його порушення. Судова практика свідчить, що навіть не від всього обсягу відповідальності, а лише від неустойки (ч.3 ст.550 ЦК України), а не від штрафних санкцій, передбачених ст.625 ЦК України). Проте, внаслідок змін до ЦК України з 24.02.2022 року протягом всього часу воєнного і надзвичайного стану, а також протягом 30 днів після їх закінчення позичальники за кредитними договорами і договорами позики звільнені і від штрафних санкцій за ст.625 ЦК України.

Слід визнати, що у зв'язку із грошовим характером кредитних зобов'язань у більшості випадків українські суди скептично ставляться до тимчасової окупації, як підстави звільнення від відповідальності за порушення кредитних зобов'язань. При цьому норми спеціального законодавства звільняють окремих позичальників за споживчими іпотечними кредитами від виконання основного зобов'язання за договором.

Ключові слова: форс-мажор, кредитні зобов'язання, підстави звільнення від відповідальності.

Summary. The relevance of the article is due to the difficult financial situation in which the vast majority of individuals and legal entities have fallen as a result of the escalation of the military aggression of the russian federation against Ukraine and the increase in the volume of temporarily occupied territories, as well as changes in Ukrainian legislation. As a result of the analysis of scientific literature, legislation and court practice, conclusions are drawn that: force majeure circumstances are not prejudicial; it is necessary to prove their emergency and inevitability, as well as the fact that they were the cause of non-fulfillment or delay of the obligation; the presence of force majeure circumstances can be certified by the relevant Chamber of Commerce' certificate, however, such certificate is not yet a guarantee of exemption from responsibility.

Force majeure does not release from the obligation itself, but from responsibility for its violation. Court practice shows that not from the full scope of responsibility, but only from a penalty (Part 3 of Article 550 of the Civil Code of Ukraine), but not from fines provided for by Article 625 of the Civil Code of Ukraine). However, as a result of changes to the Civil Code of Ukraine from February 24, 2022, during the entire period of martial law and state of emergency, as well as within 30 days after their end, borrowers under credit agreements and loan agreements are also exempt from fines under Article 625 of the Civil Code of Ukraine.

Due to the monetary nature of credit obligations, in most cases, Ukrainian courts are skeptical of temporary occupation as grounds for exemption from liability for breach of credit obligations. However, special legislation exempts individual borrowers under consumer mortgage loans from fulfilling the main obligation under the contract.

Keywords: force majeure, credit obligations, grounds for exemption from liability.

Постановка проблеми. Військова агресія російської федерації проти України та окупація частини території нашої країни з 2014 року справляє суттєвий негативний вплив на економіку нашої держави. Ескалація агресії з 24 лютого 2022 року лише посилила цей вплив та змінила щоденне життя практично кожного українця. Виклики, з якими стикнулися учасники цивільних правовідносин, торкаються всіх сфер їхньої діяльності, впливають на їх фінансову спроможність, їх можливість виконувати взяті на себе зобов'язання.

Коли йдеться про виконання грошових зобов'язань, особливо кредитних, важко назвати обставини, які б виключали відповідальність за їх прострочення. Відповідно до ст.617 ЦК України [1] та ч.2 ст.218 ГК України [2] відсутність у боржника необхідних коштів не вважається випадком, непереборною силою.

Стан опрацювання обраної проблематики, аналіз останніх публікацій та досліджень. Питання, чи можна вважати таку обставину форс-мажором, неодноразово досліджувалося в літературі, проте, переважно для цивільно-

правових зобов'язань в цілому (О. С. Іоффе, Б. С. Антімоновим, В. К. Райхером, І. С. Продаєвич, О. О. Мельник, К. Кацюба, К. Конюхова). Крім того, з огляду на динамічність законодавства існує потреба при ділити більше уваги питанням виконання таких зобов'язань саме в контексті воєнних дій, що і є метою цієї статті [3-6].

Хоча окремі вчені (І. С. Продаєвич, К. Кацюба, К. Конюхова) намагаються розмежувати терміни «форс-мажор» і «непереборна сила», проте більшість науковців їх ототожнюють (О. С. Іоффе, О. О. Мельник). Цей підхід закріплений і в законодавстві України: форс-мажором вважаються обставини непереборної сили, що унеможливають виконання як договірних зобов'язань, так і обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами (ч.2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні») [3-6; 7].

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати механізм звільнення від відповідальності за кредитними зобов'язаннями у цивільних правовідносинах під час військової агресії РФ та тимчасова окупація. Мета покладає на нас завдання з'ясувати: чи мають форс-мажорні обставини преюдиційний характер; на кого покладається обов'язок доказування у справах аналізованої категорії під час воєнного стану, які докази є запорукою звільнення від відповідальності за кредитними договорами в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. До форс-мажорних належать як ті обставини, які вже настали (наприклад, збройний конфлікт, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна), так і ті, які лише створюють потенційну загрозу настання подібних обставин (наприклад, загроза війни, серйозна погроза збройного конфлікту).

Верховний Суд у постанові від 25 січня 2022 р. № 904/3886/21 зазначив, що форс-мажорні обставини не мають преюдиціальний (заздалегідь встановлений) характер. При їх виникненні сторона, яка посилається на дію форс-мажорних обставин, повинна це довести. Сторона яка посилається на конкретні обставини повинна довести те, що вони є форс-мажорними, в тому

числі, саме для конкретного випадку. Виходячи з ознак форс-мажорних обставин, необхідно також довести їх надзвичайність та невідворотність. Те, що форс-мажорні обставини необхідно довести, не виключає того, що наявність форс-мажорних обставин може бути засвідчено відповідним компетентним органом [8].

Згідно із ч.1 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» ТПП України та уповноважені нею регіональні ТПП засвідчують форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) та видають сертифікат про них. Втім, є винятки із компетенції регіональних ТПП. Зокрема, вони не засвідчують форс-мажорні обставини, що стосуються зобов'язань за: – умовами зовнішньоторговельних угод і міжнародних договорів України; – умовами зовнішньоекономічних договорів, контрактів, типових договорів, угод, в яких безпосередньо передбачено віднесення такої функції до компетенції ТПП України; – умовами договорів, контрактів, типових договорів, угод між резидентами України, в яких безпосередньо передбачено віднесення такої функції до компетенції ТПП України (п.4.2 Регламенту засвідчення ТПП України та регіональними ТПП форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), затверджений Рішенням Президії ТПП України від 18 грудня 2014 р. № 44(5) [9].

На практиці постають питання, чи слід повідомляти іншу сторону правовідносин про настання таких об'єктивно відомих всім подій, як військова агресія, тимчасова окупація, які наслідки неповідомлення, чи треба додатково посвідчувати їх настання.

У законодавстві України відсутній обов'язок повідомляти іншу сторону про настання навіть тих обставин непереборної сили, про які може бути невідомо іншій стороні. Те ж стосується й загальновідомих фактів про військові дії та окупацію. Негативні наслідки неповідомлення визначені лише в ч.4 ст.79 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року: сторона, яка не виконує свого зобов'язання, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду і про її вплив на

її здатність здійснити виконання. Якщо це повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як про цю перешкоду стало чи повинно було стати відомо не виконуючій свого зобов'язання стороні, ця остання сторона несе відповідальність за збитки, які є результатом того, що таке повідомлення не було отримане [10].

Втім, у більшості випадків сторони, керуючись свободою договору, самостійно передбачають не тільки обов'язок повідомити про форс-мажор, а й строк для такого повідомлення і докази, якими обставини повинні підтверджуватись (як правило, сертифікат відповідної ТПП). Якщо сторона не скористалась своїм правом на повідомлення у встановлений договором строк, у подальшому вона втрачає право посилатися на ці обставини і не звільняється від цивільно-правової відповідальності.

У лютому 2022 року з метою позбавлення обов'язкового звернення до відповідної ТПП і підготовки пакету документів у період воєнного стану ТПП України видала лист №2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 року, яким засвідчила надзвичайність та невідворотність такої обставини, як військова агресія російської федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року та до офіційного закінчення таких обставин [11].

При цьому дію листа поширено не на всі порушені зобов'язання, а на ті, які були прострочені в період дії воєнного стану і саме через настання таких обставин. Такий підхід цілком відповідає поняттю форс-мажорних обставин, бо порушення зобов'язання до настання цих обставин виключає причинний зв'язок із обставинами непереборної сили. Наявність військових дій не може слугувати приводом продовжувати порушувати зобов'язання.

Вказаний лист ТПП України сам по собі не звільняє від відповідальності особу, яка порушила зобов'язання у зв'язку із військовою агресією рф. Як визнає сама ТПП України, вказаний лист може долучатись до повідомлення про форс-мажорні обставини для вирішення спірних питань мирним шляхом і не має

характеру сертифікату про форс-мажор, який слід отримувати окремо за кожним порушенням зобов'язанням.

Втім, як зауважує Верховний Суд у постанові від 21 липня 2021 року по справі № 912/3323/20 підтвердження обставин форс-мажору можна доводити будь-якими доказами, а не тільки сертифікатом ТПП України. До того ж наявність сертифікату ТПП ще не є запорукою звільнення від відповідальності. Так, у постанові Верховного Суду від 20 жовтня 2021 р. у справі № 911/3067/20 вказується, що суди правомірно відхилили надану відповідачем довідку (сертифікат) про форс-мажорні обставини, видану у зв'язку із запровадженням Кабінетом Міністрів України обмежувальних заходів під час карантину (у тому числі заборони роботи, яка передбачає приймання відвідувачів), оскільки судами було встановлено фактичне користування відповідачем орендованим майном (позивач у цей період забезпечив відповідачу доступ до орендованого майна та фіксував прохід працівників останнього до приміщення терміналу D аеропорту) [12].

На відміну від військових дій, тимчасова окупація російською федерацією території України не згадується в переліку форс-мажорних обставин у ст.14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні». Проте, перелік – не вичерпний. Тому у разі належного обґрунтування тимчасова окупація може стати підставою видачі сертифікату ТПП про обставини непереборної сили [13].

Для учасників кредитних правовідносин підтвердженням тимчасової окупації території України слугують:

1) ч.2 ст.1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»: Автономна Республіка Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими Російською Федерацією з 20 лютого 2014 року [14];

2) указ Президента України від 7 лютого 2019 року № 32/2019, яким затверджено межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях. Датою початку їх окупації вважається 7 квітня 2014 року [15];

3) рішення Ради національної безпеки і оборони України, введене у дію указом Президента України, яким визначається дата початку тимчасової окупації в умовах воєнного стану іншої сухопутної території України, внутрішніх морських вод і територіального моря України (можливість видання таких рішень з'явилася після внесення змін до закону від 15.03.2022 року, проте, наразі таке рішення відсутнє).

При цьому не варто посилалися на наказ Мінінтеграції від 25.04.2022 року №75 «Про затвердження Переліку територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 05 липня 2022 року», адже вказаний наказ видано лише для цілей надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам. Тобто цей перелік не може використовуватися при застосуванні положень ЦК України та Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», в тому числі на нього не можна посилалися для звільнення від відповідальності за кредитними зобов'язаннями [16].

Суди, як правило, скептично ставляться до тимчасової окупації, як підстави звільнення від виконання кредитних зобов'язань. Так, Верховний Суд України, усуваючи розбіжності у застосуванні судом касаційної інстанції положень статей 263, 617 ЦК України, статті 218 ГК України, Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», у постанові від 10.06.2015 року у справі № 3-216гс15 висловив наступну правову позицію: позивач, ТОВ "АПО "СТК", подав до банку ПАТ "Фортуна-банк" позов про звільнення від відповідальності (штрафів, пені, повернення суми кредиту) в повному об'ємі за порушення умов договору про надання відзивної поновлюваної кредитної лінії на термін з 1 квітня 2014 року до моменту закінчення окупації Автономної Республіки Крим. Посилаючись на те, що у зв'язку з окупацією території Автономної Республіки Крим російською федерацією окупаційна влада вимагає перереєстрації підприємства та отримання інших дозвільних документів згідно з російським

законодавством, що унеможлиблює здійснення позивачем діяльності з випуску винної продукції, яка є основним видом господарської діяльності та джерелом надходження коштів, з яких сплачувалися відсотки за кредитом, а тому ці обставини, на думку позивача, є форс-мажорними, їх не можна було передбачити при укладанні кредитного договору. Проте Верховний Суд України вказав, що окупація території Автономної Республіки Крим російською федерацією і пов'язана з цим неможливість позивача здійснювати господарську діяльність не знаходяться в причинному зв'язку з неповерненням грошей за кредитним договором, а збитки позивача внаслідок ситуації, що склалася, в Криму, не мають ознак надзвичайності або невідворотності для виконання обов'язку за кредитним договором [17].

У науковій літературі завжди робиться акцент на тому, що форс-мажорні обставини звільняють не від самого зобов'язання, а від відповідальності за його порушення.

Проте у випадку тимчасової окупації спеціальні норми передбачають можливість звільнення і від самого кредитного зобов'язання. Так, відповідно до ч.6 ст.15 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» упродовж строку тимчасової окупації особи, які проживають на тимчасово окупованій території або перемістилися з неї, звільняються від обов'язку погашення основної суми іпотечного кредиту та нарахованих відсотків за ним, якщо об'єктом іпотеки є майно, розташоване (zareєстроване) на території, що після укладення такого іпотечного договору була тимчасово окупована. Проте таке звільнення не поширюється на нерухоме житлове майно, загальна площа якого перевищує показники, встановлені ст.265 Податкового кодексу України. А відповідно до норми, яка діяла до 21.11.2021 року, звільненням від обов'язку погашення основної суми іпотечного кредиту та нарахованих відсотків за ним не могли скористатися громадяни України, які виїжджають з тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим за межі державного кордону України на місце постійного проживання або змінюють своє громадянство (п.14.2. ст.14

Закону України «Про створення вільної економічної зони "Крим" та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України») [14; 18].

Форс-мажор, як підстава звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань, звільняє лише від неустойки (ч.3 ст.550 ЦК України), але не від штрафних санкцій, передбачених ст.625 ЦК України. Так, колегія суддів Верховного Суду у постанові від 20.06.2018 у справі № 913/869/14 погодилась із висновком судів першої та апеляційної інстанцій про те, що порушення відповідачем умов договору щодо оплати товару є підставою для нарахування визначених ст.625 ЦК України платежів, а наявність обставин непереборної сили за договором не звільняє відповідача від встановленого законом обов'язку відшкодувати матеріальні втрати кредитора від знецінення грошових коштів внаслідок інфляційних процесів та не позбавляє кредитора права на отримання компенсації від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами. Верховний Суд зазначив, що ст. 617 ЦК України встановлені загальні підстави звільнення особи від відповідальності за порушення зобов'язання, а ст. 625 ЦК України є спеціальною та такою, що не передбачає жодних підстав для звільнення від відповідальності за порушення виконання грошового зобов'язання [19].

Проте, нещодавно до розділу "Прикінцеві та перехідні положення" ЦК України було внесено зміни: у період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його припинення або скасування у разі прострочення позичальником виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитором (позикодавцем), позичальник звільняється від відповідальності, визначеної ст. 625 ЦК України, а також від обов'язку сплати на користь кредитора (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за таке прострочення. Неустойка (штраф, пеня) та інші платежі, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022

року за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) за такими договорами, підлягають списанню кредитодавцем (позикодавцем).

Тобто позичальники у таких випадках звільняються від будь-якої відповідальності незалежно від причин, через які сталося порушення їх кредитних зобов'язань, чи мав місце форс-мажор через встановлення воєнного та надзвичайного стану.

Висновки та пропозиції. Таким чином, незважаючи на загальне правило про незастосування правил про форс-мажор до грошових зобов'язань, військова агресія російської федерації і зумовлені нею воєнний стан і тимчасова окупація території України можуть звільняти як від відповідальності за порушення окремих кредитних зобов'язань, так і від виконання основного обов'язку за іпотечними кредитами.

Внаслідок аналізу наукової літератури, законодавства та судової практики робляться висновки, що: форс-мажорні обставини не мають преюдиціального (заздалегідь встановленого) характеру; обов'язок доказування цих обставин покладається на ту особу, яка на них посилається; необхідно довести їх надзвичайність та невідворотність, а також те, що саме вони стали причиною невиконання чи прострочення зобов'язання; наявність форс-мажорних обставин може бути засвідчено відповідним компетентним органом (відповідна ТПП видає сертифікат), проте наявність сертифікату ТПП ще не є запорукою звільнення від відповідальності, можуть підтверджуватися будь-якими доказами.

Література

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.
3. Иоффе О. С. Обязательственное право. М. : Юрид. л-ра, 1975. 880 с.

4. Продаєвич І.С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 19 с.
5. Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 197 с.
6. Кацюба К., Конюхова М. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №1. С.4-10.
7. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 13. Ст. 52.
8. Постанова Верховного Суду від 25.01.2022 року у справі № 904/3886/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102797678> (дата звернення: 28.08.2022).
9. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) № 44(5) від 18.12.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0044571-14#Text> (дата звернення: 28.08.2022).
10. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003 (дата звернення: 28.08.2022).
11. Лист Торгово-промислової палати України №2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 року. URL: <https://ucco.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf> (дата звернення: 28.08.2022).
12. Постанова Верховного Суду від 21.07.2021 року у справі № 912/3323/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99277353> (дата звернення: 28.08.2022).
13. Постанова Верховного Суду від 20.10.2021 року у справі № 911/3067/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100579201> (дата звернення: 28.08.2022).

14. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 року № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.

15. Про затвердження межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях: указ Президента України від 07.02.2019 року № 32/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. №15. Ст.526.

16. Про затвердження Переліку територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 05 липня 2022 року: наказ Мінінтеграції від 25.04.2022 року №75. *Офіційний вісник України*. 2022. №32. Ст.1707.

17. Постанова Верховного Суду України від 10.06.2015 року у справі № 3-216гс15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45197718> (дата звернення: 28.08.2022)

18. Про створення вільної економічної зони "Крим" та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: Закон України від 12.04.2014 № 1636/VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 43. Ст. 2030.

19. Постанова Верховного Суду від 20.06.2018 року у справі № 913/869/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74991708> (дата звернення: 22.08.2022).